

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2022, 9 (1), 274-296

ETİK DEĞERLERİN ARDALANI VE EVRİM TEORİSİ

Background of Ethical Values and Theory of Evolution

Osman KARAAĞAÇ

Dr. Öğretim Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve
Din Bilimleri Bölümü, Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı,
osman.karaagac@erzincan.edu.tr ORCID: 0000 0002 4942 3835

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Received: 24/02/2022

Kabul Tarihi / Accepted: 13/06/2022

Yayın Tarihi / Published: 30/06/2022

Cilt / Volume: 9

Sayı / Issue: 1

Sayfa/ Pages: 274-296

Atıf / Cite as: Karaağaç, Osman. Etik Değerlerin Ardalanı ve Evrim Teorisi (Background of Ethical Values and Theory of Evolution) *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 9/1 (2022), 274-296. Doi: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.1078498>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 9 (1) 2022: 274-296

ETİK DEĞERLERİN ARDALANI VE EVRİM TEORİSİ*

Osman KARAĞAÇ**

Öz

Toplumsal kurumlar toplumların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla oluşturdukları İnsanlar toplum halinde yaşamaya başladığı günden beri ferdin ve toplumun huzur ve refahı için birtakım ilkeler oluşturmuştur. Yazılı olan kuralların dışında toplumun kâhir ekseriyeti tarafından benimsenen sözlü ve geleneksel değerler vardır. Bunlar etik değerlerdir. Etik değerlerin amacı insanın mutlu olmasını sağlamaktır. Amaç birlikteliğine rağmen etik değerlerin içerik ve yapısı itibariyle farklılıklar gözlemlenmektedir. Tanrısal etik anlayışını benimseyenler onun kural koyucu, insan merkezli olduğunu düşünenler ise onun tanımlayıcı olduğunu iddia etmektedirler. Bu nedenle etik anlayışı üzerinden genel bir uzlaşma zor görünmektedir. Charles Darwin ve Richard Dawkins'e göre etik değerler başlangıç itibariyle hayvanların sahip olduğu özelliklerdir. İnsanlar, etik olarak kabul edilen davranış kalıplarını hayvanlardan almış ve bunları deneyimleriyle geliştirerek bugünkü şeklini almalarını sağlamıştır. Bu çalışmanın amacı evrimcilerin iddialarının temellerini sorgulamak ve etik değerlerin evrilerle bugünkü halini almasının mümkün olup olmadığını irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Etik, Evrim, Teorisi, Değer, Din,

Background of Ethical Values and Theory of Evolution

Abstract

From the day people started to live in society, some principles have been established for the peace and welfare of the individual and the society. In addition to written rules, there are also oral and traditional values adopted by the majority of the society. These are called ethical values. The purpose of the ethical values is to provide the happiness of humanity. Even though they have the same concept within this purpose, it is still observed that there are some differences in terms of the content and structure of these values. Those who accept the concept of divine ethics claim that he is a rule-maker, and those who think that he is a person-centered claim that he is a descriptor. For this reason, it seems difficult to reach a general consensus on the understanding of ethics. According to Charles Darwin & Richard Dawkins, ethical values are the characteristics of animals. Humans have taken the behavior patterns that are regarded as ethical from animals and have developed them with their experience, enabling them to take their present form. This study aims to question the foundations of evolutionists' claims and to examine whether it is possible that ethical values can evolve and take their present

* Yazar makalede *Etik Kurul İzni* gerektirecek bir durum bulunmadığını ve bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Felsefe Tarihi Ana Bilim Dalı, osman.karaagac@erzincan.edu.tr
ORCID: 0000 0002 4942 3835

form. The aim of this study is to question the foundations of evolutionists' claims and to examine whether it is possible for ethical values to evolve and take their present form.

Keywords: Philosophy of Religion, Ethics. Evolution, Theory, Value, Religion.

Structured Abstract

It has been known that human beings have lived in society since the day they came into existence – with some exceptions. In order to provide and continue this unity, some rules are required. These rules, which are set for the peace and welfare of the society, are called "ethical values". The issue of ethical values as well as their source has been an ongoing debate. Aristotle (384/322 BC) gives an important place to reason for the source of ethical values in "Nicomachus". However, he also makes an assessment that being virtuous can be a divine tax. It is the close relationship between good cause and reward that leads him to this conviction then, it would not be right to leave the greatest good thing to chance and unknown. Aristotle distinguishes between voluntary kindness and inherent kindness then, a politician's service to his people cannot be considered as a favor, and an animal or a child's behavior cannot be considered as a virtue. Therefore, the highest good must be associated with purpose and reward. This power is more likely to be God. Even though Immanuel Kant (1724/1804), who defends the autonomy of the mind for the source of ethical values, states that ethical emotion cannot be explained without God or being associated with him, he is of the opinion that virtue and good should be evaluated independently of divine will due to the value he gives to human dignity and reason. Expressing that not knowing ethical values by people will lead to a vicious circle, Kant states that such a situation would be contrary to the spirit of ethics. David Hume (1711/1776) believes that ethical values should not be associated with either God or reason. According to him, there are no difference between associating ethical values with God or reason. Because an understanding in which the mind is in the center leads us to the acceptance of prior knowledge. The most reasonable assessment that can be made about ethical values are learning through experimentation. Ethical values emerged with the learning and general acceptance of the good in the process. As the ideas put forward by the theory of evolution regarding the source of life have been accepted by scientific circles, it has been expressed that the same approach may also be in question for ethical values. In this study, the approaches of Charles Darwin (1809-1882) and Richard Dawkins, whose views we will evaluate mainly, are that there is evolution in the origin of ethical values, so there are no need to put any metaphysical attribution to ethical values. Ethical values are shaped around the question "What is good?". It is necessary to evaluate to what extent the idea of doing good is in animals and whether it can be associated with the good that humans have done. Also, if it is accepted that the understanding of evolution is at the root of the behaviors described as human virtue, then the bindingness of ethical values will have to be questioned. However, it is useful to know that neither Darwin nor Dawkins were philosophers. Then the evaluations of non-philosophers about ethical values should be evaluated from a different point of view. On the other hand, it would be useful to know that the views of many philosophers could not be evaluated due to the wide scope of ethical values, the fact that the subject was not scattered and the study was limited. The meaning

of ethical value, its source and its way of evaluation have been discussed since ancient times. Throughout history, the voice of God-based ethics has been more systematic and louder. XVII. Advocates of anti-God ethics, who until the 19th century sounded more individually and in a lower tone, began to express their thoughts more loudly and systematically thanks to the ideas put forward in this century. The new ethical understanding, which was introduced with the theory of evolution, claimed that ethical values stem from lived experiences and the anxiety of holding on to life. Accordingly, ethical values are like a contract created with the purpose of providing mutual benefit and a better life. Therefore, there is no need to seek a divine source for ethical values. Life is not lived on a simple level, as evolutionists claim. People feel pain, joy, hope for the future, and worries about the past. People are concerned not only with the joy and sadness of the person next to them, but also with the joy and sadness of people they have never met. Animals can do conscious and planned good and bad things as they have never seen in their world. This shows that human life is not a continuation of an animal experience. In addition, the fact that people realize their behaviors by learning does not mean that those behaviors do not have an ethical dimension. The reason for that humans have a consciousness which animals do not have. This consciousness has not been obtained as a result of any learning and effort. As a result, ethical value has such a wide scope that it cannot be explained by the concern for mutual benefit and survival. Ethical values are the set of principles that concern all humanity. Unless these principles are associated with the idea of God, a final conclusion cannot be reached.

Keywords: Philosophy of Religion, Ethics. Evolution, Theory, Value, Religion.

GİRİŞ

Varlık sahasına çıktığı günden beri-istisnalar hariç- insanın toplum halinde yaşadığı bilinmektedir. Bu birlikteliğin sağlanabilmesi ve devam edebilmesi için birtakım kurallar gerekmektedir. Toplumun huzur ve refahı için konulan bu kurallara “etik değerler” denilmektedir. Etik değerlerini içeriği kadar onun kaynağının ne olduğu konusu da süregelen bir tartışma konusu olmuştur.

Etik değerler dini ve insani açıdan değerlendirilmiştir. Dini anlayışa göre etik değerlerin kaynağı dindir. İnsani açıdan bakıldığında geleneksel ve modern dönemlerde çok çeşitli anlayışlar dile getirilmiştir. Bu anlayışlar genel itibarıyla bireyin akıl ve duygularının merkezde olduğu, kişinin iç huzuruna dayalı “eudomanizm”,¹ bireyin kendini gerçekleştirmesine yönelik “erdem etiği”,² bencilliğine dayalı olarak “egoizm”,³ hazzına dayalı olarak “hedonizm”,⁴ aldırılmazlığa dayalı olarak “kynizm”,⁵ faydacı merkezli “utilitarianizm”,⁶ şahsi ya da meslek etiğine

¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 34.

² Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 60.

³ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 96.

⁴ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 44.

⁵ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 52.

⁶ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 190.

dayalı olarak “deontolojik”,⁷ aynı şartlara sahip olmanın getirmiş olduğu “duygudaşlık”⁸ ve evrim düşüncesine dayalı “evrim etiği”⁹ bu yaklaşımlardan bazılarıdır.

Aristoteles(MÖ 384/322) *Nikomakhos'* ta etik değerlerin kaynağına yönelik olarak akla önemli bir paye vermektedir.¹⁰ Ancak erdemli olmanın tanrısal bir vergi olabileceği yönünde de bir değerlendirme yapmaktadır. Onu bu kanaate sevk eden şey iyi amaç ile ödül arasındaki sıkı ilişkidir. Zira en büyük iyi olan şeyi rastlantıya ve bilinemezliğe bırakmak doğru olmayacaktır. Aristoteles gönüllü yapılan iyilik ile yapısı gereği yapılan iyiliği bir birinden ayırmaktadır. Zira bir siyasetçinin halkına hizmet etmesi bir iyilik olarak addedilemeyeceği gibi bir hayvanın veya bir çocuğun yapmış olduğu bir davranışta erdem olarak değerlendirilemez. Dolayısıyla en yüksek iyinin amaç ve ödülle ilişkilendirilmesi gerekir. Bu gücün Tanrı olması daha muhtemeldir.¹¹

Etik değerlerin kaynağına yönelik olarak aklın otonomluğunu savunan Immanuel Kant(1724/1804) her ne kadar etik duygunun Tanrı olmadan ya da onunla ilişkilendirilmeden açıklanamayacağını ifade ediyor olsa da insan onuruna ve aklına verdiği değerden dolayı erdem ve iyinin tanrısal iradeden bağımsız olarak değerlendirilmesi kanaatindedir. Etik değerlerin insan tarafından bilinmemesinin bir kısır döngüye götüreceğini ifade eden Kant, böylesi bir durumun etik'in ruhuna aykırı olacağını dile getirmektedir.¹²

David Hume(1711/1776) ise etik değerlerin ne Tanrı ile ne de akıl ile ilişkilendirilmemesi gerektiğine inanmaktadır. Ona göre etik değerleri Tanrı ya da akıl ile ilişkilendirmek arasında bir fark yoktur. Zira aklın merkezde olduğu bir anlayış bizi a priori bir bilginin kabulüne götürür. Etik değerler ile alâkalı yapılabilecek en makul değerlendirme deney yoluyla öğrenmedir. Süreç içerisinde iyinin öğrenilmesi ve genel kabul görmesi ile etik değerler ortaya çıkmıştır.¹³

Evrimsel teorisinin yaşamın kaynağına yönelik ortaya koymuş olduğu düşüncelerin bilim çevrelerinde kabul görmesi sonucunda aynı yaklaşımın etik değerler için de söz konusu olabileceği dile getirilmeye başlanmıştır. Bu çalışmada ağırlıklı olarak görüşlerini değerlendireceğimiz Charles Darwin(1809-1882), Richard Dawkins'in etik değerlerin kökeninde de evrimsel söz konusu olduğunu dolayısıyla

⁷ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 175.

⁸ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 133.

⁹ Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, 206.

¹⁰ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür (Ankara: Ayraç Yayınları, 1997), 10; Hümevra Özturan, *Ethostan Ahlakı* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 262.

¹¹ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 15.

¹² Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. İoanna Kuçuradi (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1995), 61.

¹³ David Hume, *İnsanın Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Ergün Baylan (Ankara: BilgeSu, 2009), 308.

etik değerlere herhangi bir metafizik yüklemeye gerek olmadığı yaklaşımını irdelenecektir.

Etik değerler “iyi nedir?” sorusu etrafında şekillenmektedir. İyilik yapma düşüncesinin hayvanlarda ne derece olduğu ve insanın yapmış olduğu iyilikle ilişkilendirilip ilişkilendirilemeyeceğinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira insanî erdem diye nitelendirilen davranışların kökeninde evrim anlayışının olduğu kabul edilirse o zaman etik değerlerin bağlayıcılığın da sorgulanması gerekecektir. Ancak, gerek Darwin’in gerekse Dawkins’in filozof olmadığını bilmesinde fayda vardır. Zira filozof olmayan insanların etik değerler ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmelerin farklı bir zaviyeden değerlendirilmesi gerekmektedir. Diğer yandan etik değerlerin kapsama alanının çok geniş olması, konunun dağılması ve çalışmanın sınırlılığından dolayı birçok filozofun görüşlerinin değerlendirilemediğinin bilinmesi faydalı olacaktır.

1. Etik Değerlerin Temellendirilmesi

Etik değerlerin temellendirilmesi konusundaki iki ana yaklaşım vardır. Birincisinde Tanrı esas alınır.¹⁴ Bu yaklaşıma göre etik prensiplerin geniş kitleler tarafından onaylanması ancak beşer üstü bir yönlendirme ile gerçekleşebilir. Zira insanlar daha çok küçük çaplı ve menfaat eksenli düşünürler. Oysaki bu prensiplerin önemli bir kısmı kısıtlayıcı ve kınayıcı olabilmektedir. Bununla birlikte birbirine hiç benzemeyen kültürlerle sahip toplumlarda bile genel geçer ortak etik prensipler kendini göstermektedir. Bu da etik değerlerin Tanrı temelli olduğunu göstermektedir.¹⁵ İkinci yaklaşım ise akıl temellidir. Bu yaklaşıma göre akıl, insan için neyin iyi neyin kötü olduğunu bilecek donatıya sahiptir. Dolayısıyla kişinin etik konularında herhangi bir metafizik yönlendirmeye ihtiyacı yoktur.

Aklın etik değerlerin temeli olması konusunda da iki farklı yaklaşımın olduğunu görmekteyiz. Birincisi: Akıl, Tanrı’nın insana bahşetmiş olduğu en değerli hazinedir. Dolayısıyla Tanrı, akıl vasıtasıyla etik konusunda insana etkide bulunur.¹⁶ İkinci yaklaşım ise Tanrı’nın yönlendirmesini kabul etmeyen anlayıştır. Bu yaklaşıma göre etik konularında Tanrı’nın yönlendirme yapması insan onurunu rencide etmektedir. Zira doğru ya da yanlış olan ne varsa bunlar Tanrı’nın doğruları ve yanlışlarıdır.¹⁷

¹⁴ Cafer Sadık Yaran, *Ahlak ve Etik* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 53; Özcan Akdağ, *Tanrı ve Kötülük* (Ankara: Elis Yayınları, 2016), 200.

¹⁵ Fredeich Tennant, *Philosophical Theology* (New York: Cambridge University Press, 1928), 142; Richard Swinburne, *The Existence of God* (Oxford : Clarendon Press, Oxford University Press, 2004), 192.

¹⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İsam Yayınları, 2012), 172; Immanuel Kant, *Critique of Practical Reason*, Trans. and Ed. Mary J. Gregor, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 59.

¹⁷ Kai Nielsen, *God and the Grounding of Morality* (Ottawa: University of Ottawa Press, 1991), 13.

Birinci yaklaşıma örnek olarak İslam düşünce sisteminin önemli isimlerinden biri olan Maturidi(ö.H.333/M.944) verilebilir. Maturidi'ye göre ise insan aklıyla iyi ya da kötüyü bilebilir. Ancak akıl iyi ve kötünün zaman zaman mahiyetini ve sonuçlarını kestiremeyebilir ve bu eksiklikten dolayı İlahî bir yönlendirmeye ihtiyaç duyar.¹⁸ Yalan söylemek her zaman kötü, doğru söylemek her zaman iyidir ve bu durumu algılamada ve uygulamada sıkıntı yaşanmaz. Böylece ortak bir kanaat oluşur ancak adam öldürme sonucunda uygulanacak ceza ve takınılacak tavır konusunda farklı anlayışların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Zira kimi katilin hayat hakkı üzerinden meseleyi değerlendirirken kimileri de maktulün hayat hakkının elinden alınması cihetinden meseleyi değerlendirecektir. Akıl meseleyi dar kapsamlı ve kısa vadeli değerlendirirken, Tanrı daha geniş ve uzun vadeli değerlendirmektedir. Dolayısıyla din dışı yaklaşıma sahip bir akıl öldürme eylemine karşılık katilin öldürülmesinin cinayet olacağını iddia ederken Tanrı bunda hayat olduğunu ifade etmektedir. (Bakara, 2/178)

Yine aynı şekilde Gazâlî "*İhya-i Ulum'id-Din*" de akıl ve heva ile hareket etmenin sonucunu şu şekilde ifade etmektedir:

"Aklın misali, avcı bir süvarinin misaline benzer. Şehveti atı gibidir, gazabı köpeği gibidir. Bu bakımdan ne zaman ki süvari usta, atı talimli, köpeği eğitilmiş ise, böyle bir süvarinin muzaffer olması uygundur. Ne zaman ki süvari haddi zâtında beceriksiz, atı serkeş, köpeği kendi nefsi için avlanır ise, böyle bir süvarinin altında kendisine itaat eden ne koşar atı vardır, ne de işaretiyle avın üzerine göndereceği köpeği vardır demektir. Bu bakımdan böyle bir süvarinin istediği avı yakalaması şöyle dursun, helâk olması kendisinin hâline daha uygun düşer. Süvarinin bilgisizliği, insanın cehaletine misaldir. Hikmetinin azlığına, basiretinin yorulmasına örnektir. Atın serkeşliği, şehvetin galebe çalmasına misaldir. Midenin ve tenâsül uzvunun şehveti ve köpeğin kendi nefsi için avlanması ise, gazabın galebe çalıp istilâ etmesinin misâlidir. Allah Teâlâ'dan lûtfi ilâhîsi ile güzel tevfiğini bize refik eylemesini diliyoruz."¹⁹

Gazâlî, akli şehri düzene sokan bir padişah olarak görmektedir. Ancak padişahın yaverleri konumunda olan "şehvet" ve "gazap" duygusunun padişahı yanlış yönlendirmesinin muhtemel olduğunu ifade etmektedir.

Batı dünyasında etik değerlerin Tanrı temelli olduğunu ifade eden isimlerden biri Immanuel Kant'tır. Kant, "*Saf/Arı Usun Eleştirisi*" nde etik değerlerin neden en yüksek usa ihtiyaç olduğunu şu şekilde izah etmektedir:

"Ahlaksal yasanın dayattığı yükümlülük özgürlüğün tikel kullanımında herkes için geçerli kıldığından, başkaları bu yasa ile uyum içinde davranmadıkları zaman bile, ne dünyanın şeylerinin doğası, ne de eylemlerin kendilerinin nedenselliği ve törelilik ile ilişkileri bu eylemlerin sonuçlarının mutluluk ile nasıl ilişkilendirileceğini

¹⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 171.

¹⁹ Gazali, *İhya-i Ulum'id Din*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Arslan Yayınları, 1993), III/17.

belirleyemezler ve mutlu olma umudunun kendini mutluluğa yaraşır kılmaya yönelik sürekli çaba ile sözü edilen zorunlu bağlantısı, eğer yalnızca doğa temel alınacak olursa, us tarafından bilinemez; böyle bir şey ancak ahlaksal yasalarla uyum içinde buyuran bir “en yüksek us” aynı zamanda doğanın nedeni olarak da temel alınırca umulabilir.”²⁰

İkinci yaklaşıma örnek olarak Bertrand Russell ve Elie Metchnikoff verilebilir. Russell’a göre insanların zihninde Tanrı diye bir şey olmasaydı iyi ve kötü diye bir değerlendirme olmayacaktı. Burada cevaplanması gereken soru şudur: İyi ile kötü ayrımı Tanrı buyruğu ile mi yoksa Tanrı’dan ayrı mı gerçekleşmektedir? Eğer Tanrı buyruğu ile diye cevap verilirse, o zaman iyi ile kötü arasında Tanrı açısından bir fark yoktur sonucuna varılır. Zira Tanrı, aksine bir beyanda bulunduğu iyi denilen şeyler kötü, kötü denilen şeyler de iyi olacaktır. Tanrı’nın iyiliğinde ısrar edilecek olursa, o zaman Tanrı’nın kötü ile bir işinin olmaması gerekir. Bu durumda da iyi ve kötünün Tanrı’dan ayrı olması kaçınılmaz hale gelmektedir. ²¹

Elie Metchnikoff “*İnsan Tabiatı Üzerine İncelemeler*” adlı kitabında insan ve hayvanın çevreye uyumu ile ilgili olarak şöyle bir tespit yapmaktadır: Hayvan içerisinde yaşamış olduğu çevreye uyum sağlar. Ancak insan yaşamış olduğu çevreyi kendine uydurmaya çalışır. İnsanın bu uyum aşamasında karşılaştığı en önemli sorun “ahensizliktir.” Çünkü insan bir sorunu aşınca başka bir sorunla karşılaşır. İnsanın baş etmek zorunda olduğu en önemli sorunu hastalık, ihtiyarlık ve ölümdür. İnsan bu sorunların üstesinden gelemediği sürece yapmış olduğu davranışlarında bir anlam sorunu yaşamaya devam edecektir. Din insanlığın bu derdine ölümsüzlük fikri ile çare üretmiş olsa da o da yeterli değildir. Hâsılı Metchnikoff, dinin insanlara sağlayamadığı huzur ve mutluluğu bilimin sağlayacağına inanmaktadır.²² Ancak gelişmiş toplumlarda yaşanan intihar vakaları incelendiğinde onun iddialarının insanlığı mutluluğa götürmediği görülmektedir.

Mehmet Aydın’ın da dikkat çektiği üzere Yahudi, Hristiyan ve İslam inancın farklılıklarına rağmen bu dinlere mensup bir kişi için etik değerlerin kaynağının Tanrı olması kaçınılmazdır. Zira Tanrı ile kastedilen varlık “sırf iyi olan” varlıktır.²³ Dolayısıyla Tanrı keyfi olarak şeyleri iyi ve kötü kılmaz.²⁴ Tanrı inancına sahip olan bir kişi için etik değerler “olgu”dan öte “değer” ifade ederler. Bir eylem yapması gerektiğinde şöyle düşünür:

Tanrı X davranışının yapılmasını emrediyorsa o iyidir.

Çünkü Tanrı’nın her şeyi iyidir.

O halde X davranışı iyidir ve onu yapmalıyım.

²⁰ Immanuel Kant, *Arı Usun Eleştirisi*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: Idea Yay, 2008), 369.

²¹ Russell, *Why I Am Not a Christian*, 9.

²² Hilmi Ziya Ülken, *Ahlâk* (İstanbul: Ülken Yayınları, 2001), 126.

²³ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2007), 297.

²⁴ M. Sait Reçber, “Tanrı ve Ahlaki Doğruların Zorunluluğu”, *AÜİFD XLIV/1* (2003), 154.

Aksi takdirde şöyle bir durum ortaya çıkması kaçınılmazdır: Tanrı X davranışını yapmamı istiyor. Ama ben o davranışın iyi olup olmadığını test etmeliyim. Eğer iyi olduğuna karar verirsem o davranışı gerçekleştirebilirim. Bu durum bir ateistin gözüyle bir objektiflik olarak görülebilir ancak inanan bir insanın gözüyle bakıldığında bu Tanrı'nın bir tür değersizleştirilmesidir.²⁵ Burada teistik yaklaşıma şöyle bir eleştirinin gelmesi muhtemeldir: Anlaşılan şey ile Tanrı'nın kastettiği şeyin aynı olduğunun ölçütü nasıl belirlenecektir? İnanç sistemlerinin genel geçer anlayışları olmakla beraber her bir bireyin inanç dünyasının şekillenmesinde kendi düşünce ve kanaatlerinin belirleyici unsur olduğu unutulmamalıdır.

Nihaî olarak iyinin bilinmesi konusunda Gazâlî'nin aklın pozisyonunu belirleme açısından yapmış olduğu "padişah" benzetmesi konunun anlaşılması açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir. Zira padişah belirleyici bir güçtür. Ancak onunda desteğe ihtiyacı vardır. O destek te teist bir iradedir.

2.Evrin Etiği

Etik değer nedir?²⁶ Herkes tarafından kabul edilen bir etik değer mümkün müdür? Etik değerlerin kaynağına yönelik yapılan çeşitli değerlendirmeler ortak bir kanaat oluşturmayı zorlaştırmaktadır. Kişilerin inanç ve yaşam tarzları hayata bakış tarzlarını şekillendirmektedir. Dolayısıyla bu farklılık beraberinde çeşitli etik anlayışlarını getirmektedir. Evrim teorisini savunan çevrelerin dile getirmiş olduğu en güçlü iddia bu çeşitliliğin nedeni etik değerlerin Tanrı merkezli olmadığı aksine insan merkezli ve yerel ve kültürel değerlerden oluştuğudur.

Peki değerler nasıl oluşmuştur? Evrim teorisyenlerine göre antropolojik çalışmalar dikkatle incelendiğinde görülecektir ki toplumların etik değerleri zaman içerisinde değişime uğramaktadır. Yani etik değerler evrilerek nihai noktaya doğru ilerlemektedir. Darwin, Dawkins ve onlar gibi düşünenlere göre bugün etik değer olarak kabul edilen birçok husus gelişmiş ve yalın haliyle hayvanlarda da görülmektedir. İnsani erdem ve fazilet olarak sunulan birçok değer hayvanlara aittir. Dolayısıyla bu davranışlara ilahî bir anlam yüklemeye gerek yoktur.²⁷ Darwin'e göre insanın sosyal bir hayvan(canlı) oluşu onun yalnızlığı sevmemesi ve çoğu zaman sevdiklerinin mutluluğunun kendi mutluluğuna tercih etmesinden anlaşılmaktadır. İlkel insanlardan beri insana verilen en ağır cezanın yalnızlık hapsi olduğu düşünüldüğünde insan için sosyallığın ne denli önemli olduğu anlaşılmaktadır.²⁸

Sosyallik, birbirine yardım etmeyi gerektirir. Atlar birbirini kaşır, inekler birbirini yalar ve maymunlar karşılıklı olarak birbirlerinin parazitlerini temizlerler.

²⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, 301.

²⁶ Donald M. Borchert (ed.), *Encyclopedia of Philosophy* (Detroit: Thomson Gale/MacmillanReference USA, 2006), 394.

²⁷ Richard Dawkins, *The God Delusion* (London: Bantam Press, 2006), 276.

²⁸ Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Orhan Tuncay (İstanbul: Gün Yayıncılık, 2002), 110.

Kurtlar ve diğer sürü hayvanları birlikte avlanır; avlarını bölüşürler.²⁹ Hayvanlar sadece beslenme ve temizlik konusunda birbirlerine yardım etmezler; aynı zamanda üzüntülerini de paylaşırlar. Köpekler, sahibine vuran kişiye saldırarak vefa ve kahramanlık örneği sergilemektedir. Pelikanlar ve kargalar kör arkadaşlarını beslemektedir.³⁰ Çoban köpeği koyunları güderek sahiplenme duygusunu, hareketli olan bir kuş günlerce kuluçkada kalarak fedakârlık örneği sergilemektedir.³¹ Bu örnekler, hayvanların insanın sahip olduğu duyguları basit düzeyde de olsa yaşadıklarını göstermektedir.

Darwin'in hayvanlar âleminde vermiş olduğu yardımlaşma örnekleri bilinen ve gözlemlenen bir gerçektir. Ancak, onun vermiş olduğu örneklerde sadece pelikan ve kargaların kör arkadaşları için yapmış olduğu eylemler iyilik ve yardım olarak değerlendirilebilir. Onun dışındakiler karşılıklı bir ihtiyaç gidermekten öteye geçmez.

Etik denince akla değer ve iyilik yapmak gelmektedir. İyilik yapmak nedir? Bir davranış kime yapılırsa iyilik olur? İyilik yapmaktaki maksat nedir? İyiliğin bir sınırı olmalı mıdır? Karşılık beklenerek davranışlar iyilik midir?

Dawkins'e göre ise bu tür sorular sormak insan onurunu rencide etmektedir.³² Ona göre teistlerin, yaptığı hiç etik değildir. Bu olsa olsa yağcılık, dalkavukluk yapmak ve sizi izlediğini iddia ettiğiniz kameralara şirin görünmek için rol yapmaktan başka bir şey değildir. Eğer sadece cezalandırılmaktan korktuğunuz ve ödüllendirilmeyi umduğunuz için iyilik yapıyorsanız, siz gerçekten zavallısınız demektir. Eğer, Tanrı olmadığında hırsızlık, cinayet ve benzeri suçları yapabileceğinizi söylüyorsanız o zaman etik değerlerden yoksun olduğunuzu ifşa etmiş oluyorsunuz. Yok, eğer Tanrı böyle şeyleri yasak etmese dahi biz bu davranışları yapmayız diyorsanız, o zaman etik değerler için Tanrı'ya ihtiyacın olmadığını itiraf etmiş olursunuz.³³

Dawkins'in Tanrı eksenli etik değerlere yapmış olduğu ikinci bir eleştiri ise eğer bir insan Tanrı'ya inanıyorsa o zaman onun için etik değerlerin bir standardı yok demektir. Çünkü neyin iyi neyin kötü olduğuna o karar veremez. Kutsal kitapta yer almayan bir konuda neye göre karar verecektir. Kendi inancına göre birilerinin ölmesini isteyebilir. Ancak aynı zamanda karşı taraftaki düşmanınız da kendi inanç perspektifinden onun ölmesini istiyor olacaktır. Bir insanın ölümüne üzülme yerine sevinme nasıl izah edilecektir?³⁴ İnsan, tanıdığı biri için yapmış olduğu iyiliğe bir gerekçe bulabilir. Tanımadığı bir insana neden iyilik yapmanın ne tür bir gerekçesi olabilir? Evrimciler hayvanların yaşamış oldukları bu özgeciliği şu şekilde değerlendirmektedir: Özgeciliğin farklı türden örneklerini hayvanların hayatlarında görmek mümkündür. Bu bazen bir yiyecek ve içecek paylaşımı bazen de hayatı

²⁹ Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 101.

³⁰ Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 103.

³¹ Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 105.

³² Dawkins, *The God Delusion*, 226.

³³ Dawkins, *The God Delusion*, 226.

³⁴ Dawkins, *The God Delusion*, 231.

korumaya yönelik olarak kendinin göstermektedir. Bu noktadan hareketle evrimcilere göre özgecilik insana has bir durum olmadığını ifade etmektedirler.

2.1. Hayvanlar Dünyasındaki Özgecilik

Hayvanlar dünyasına bakıldığında özgeciliğin birtakım örneklerini görmek mümkündür. Bu özgecilik bazen ait olduğu sürüyü yaklaşan tehlikeden kurtarmak için yapılan bir uyarı şeklindedir. Çoğu zaman bu uyarıyı yapan üye kendisinin tehlikeyle karşı karşıya kalmasına sebebiyet verebilir. Afrika yaban köpeklerinin yavrularını korumak için hayatlarını tehlikeye atarak çitalara saldırması, babunların yavrularını yırtıcı kuşlardan korumak için garip danslar yaparak onların dikkatlerini yavruların bulunduğu yuvadan uzaklaştırma çabası, koruma içgüdüsünün bir yansımasıdır. Özgecilik davranışı bazen yaralanan bir üyenin yardımına koşma şeklinde olabilir. Yaralanan bir yunusun yüzme kalitesi düşer ve su yüzeyinde kalmakta güçlük çekebilir. Onun için diğer üyeler yaralı yunusun altına girerek onun su yüzeyinde nefes almasını ve rahat yüzmesini sağlarlar. Aynı şekilde ayakta durmakta zorlanan file gurubun diğer üyeleri onun ayakta kalabilmesi için sağından ve solundan destek verirler. Son olarak elde edilen yiyeceğin gurubun diğer üyeleri ile paylaşılması şeklinde kendini göstermektedir. Kurtlar ve şempanzeler elde etmiş olduğu yiyeceklerini pay ederek varlıklarını devam ettirmektedirler.³⁵

Peki! Hayvanları bu yardımlaşmaya iten güç nedir? Bu yardımlaşma kendisini ne şekillerde göstermektedir?³⁶Bu yardımlaşmanın iki şekilde olduğu görülmektedir. Birincisi, ait olduğu gurubu koruma içgüdüsüdür. İkincisi ise karşılıklı olarak kendini koruma içgüdüsünden kaynaklanmaktadır. Koruma içgüdüsü ile yapılan bir davranış iyilik ve yardım olarak değerlendirilmesi eleştiriye açık bir durumdur. Dawkins, “*Gen Bencildir*” adlı eserinde bir taraftan genlerin tek bir amacının olduğunu ifade etmesi diğer taraftan iyiliğin kaynağının hayvanlar olduğunu iddia etmesi kendisi adına bir çelişki meydana getirmektedir.

2.2. Akraba Özgeciliği

Hayvanlar arasındaki bu özgecilik bazı türlerde gözlemlenmektedir. Özellikle geniş aileli ve sürü halinde yaşayan türlerde kendisini göstermektedir. Ailenin büyükleri küçükleri koruma altına almaktadır. Avlanma kabiliyeti olanlar ava giderken bu kabiliyetten yoksun düşenler ve ailenin küçük fertlerini koruma görevini üstlenirler. Ayrıca tehlikeli bölgelerde otlarıırken ya da su içerken bazı üyeler gurubun arka tarafını gözetleme görevini üstlenirler.

Ayrıca dikkate değer bir husus da hiçbir türün kendi türünü yok etme çabası içerisinde olmamasıdır. Sürünün içerisinde hâkimiyet kavgası veren üyeler hâkimiyet sağladığı rakibini öldürmez; yenilen üye ise yenildiği andan itibaren hâkimiyet

³⁵ Peter Singer, *The Expanding Circle*,(Oxford: Princeton University Press, 2011), 6.

³⁶ Tuğba Torun, *Evrimsel Ahlak Felsefesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, Doktora, 2013), 167.

kavgasını bırakır, gurubun sıradan bir üyesi olarak yaşamaya devam eder.³⁷ Darwin'e göre bu durum daha iyi olanın hayatta kalma ve gurubunu daha iyi bir noktaya taşıma duygusundan başka bir şey değildir.

Dawkins, "*Gen Bencildir*" adlı eserinde genlerin doğasında bencilliğin olduğunu ve bu bencilliğin en önemli yansımasının ise hayatta kalabilmek için her türlü mücadeleyi verdiğini ifade etmektedir. Bu kendini koruma içgüdüğü bir taraftan yok etme şeklinde, diğer taraftan devamlılığını sağlamak şeklindedir. Dawkins'e göre evrendeki her şey hayatta kalabilme mücadelesi verir. Dere kenarındaki bir kaya parçası bile bulunduğu yerde kalabilme mücadelesi verir ancak, o, varlığını devam ettirebilme kabiliyetinden yoksundur. DNA'lar ise varlıklarını devam ettirebilme imkânına sahiptir. DNA'lar arasındaki mücadele o kadar yoğundur ki doğacak yavrunun hangi DNA'da şekilleneceğinden hangi cinsiyete ait olacağına kadar birçok husus bu mücadelenin sonucunda belli olmaktadır.³⁸

Bir yavrunun dünyaya getirilmesi anne baba açısından bir yükür. Fedakârlık yapmayı ve zahmete katlanmayı gerektirir. Ancak kişinin genlerinin devam edebilme arzusu yavrunun, anneye hamilelik sürecinde ve doğum sonrasında ebeveynine vereceği zahmete galip gelmektedir. Meydana gelen her bir yavru da anne ve babanın genlerinin %50'si bulunmaktadır. Dolayısıyla fert %50 anneden %50 babadan oluşmaktadır. Aynı zamanda akrabalık duygusu fedakârlığın temelini oluşturmaktadır. Fert en üst düzey yakınlığı anne ve babasına, daha sonra kardeşlerine karşı hisseder. Bu yakınlık teyze, hala, dayı ve amca ile genişler. Ancak onların çocuklarıyla beraber bu yakınlık gevşemeye başlar. Akranın bir ferdine yapılan iyilik gurubun tamamına yapılmış bir iyiliktir. Zebraların kendilerine saldıran yırtıcı hayvanlara hep birlikte karşı koymaları onların bu akrabalık duygularından kaynaklanırken antilopların böyle bir tavır sergilememeleri onların bu duygudan yoksun olmalarından kaynaklanmaktadır.³⁹

Stephen Jay Gould(1941-2002) "*Darwin ve Sonrası*" adlı eserinde dört kardeş analogisi/temsil yapmaktadır. Analogiye/temsile göre: Üç kardeşinizle birlikte kaldırımda yürüdüğünüzü ve bir canavarın hızlı bir şekilde size doğru geldiğini farz edin. Kardeşler kendi aralarında konuştukları için onu fark etmiyorlar. Şimdi senin iki seçeneğin var ya bir köşeye saklanarak canavarın kardeşlerini parçalamasını seyredeceksin ya da çığlık atarak canavarın dikkatini kendi üzerine çekerek kardeşlerinin kurtulmasını sağlayacak, kendini ölümün kucağına atacaksın. Darwinci yaklaşıma göre bu durumda zarar kaçınılmaz. Kişi kendini kurtarmayı tercih ederse o zaman gurup adına (üç kişi öleceği için) %75 kayıp vermiş olacak, yok eğer kendinin

³⁷ Singer, *The Expanding Circle*, 11.

³⁸ Richard Dawkins, *The Selfish Gene* (Oxford ; New York: Oxford University Press, 2006), 67.

³⁹ Singer, *The Expanding Circle*, 15; Dawkins, *The Selfish Gene*, 91.

feda ederse o zaman %25 kayıp vermiş olacak. Dolayısıyla kişinin grubu adına kendini feda etmesi daha yararlı bir eylem olacaktır.⁴⁰

Kan bağı önemli bir yakınlık sebebidir. Ancak bu yakınlık sürü halinde yaşayan hayvanlarda görülmektedir. Tekil olarak yaşayan türlerde bu durum gözlemlenmemektedir. Ayrıca yumurtlama yoluyla üreyen türlerde bu akrabalık ilişkisi çok daha kısa sürmektedir. Vahşi hayatta otçul hayvanların zayıflıklarını giderme, etçil hayvanların daha iyi avlanma düşüncesinden hareketle oluşturmuş oldukları koloniler akrabalık olarak değerlendirilemez. Akıllı varlık olan insan herhangi bir iletişimin olmadığı bir akrabasına yakınlık hissetmez iken geniş koloniler halinde yaşayan zebraaların akrabalık duygusuyla hareket etiklerini düşünmek fazla iyimserlik olmanın ötesine gitmeyecektir.

2.3. Karşılıklı Özgecilik (Sen Benim Sırtımı Kaşı Ben de Seninkini)

Karşılıklı özgecilik, grup halinde yaşayan bireylerin hep birlikte iyilik duygusunu yaşamasına dayalı bir anlayıştır. İyilik yapan kimseye farklı bir zamanda ve ihtiyaç duyulan anda iyilik yapılmasının nedeni daha önce yapılan iyiliğe karşılık verme refleksi ya da ihtiyaç duyulacak anda yardıma gelme duygusunun yansımalarıdır. Bu durum çoğu zaman tanınmayan kişilere yapılan yardımdır. Çünkü herkes yardım etme duygusuyla yaşarsa o zaman o toplumun bütün fertleri ihtiyaç duyduğunda yardımına koşacak birilerinin olacağını düşünür. Bu düşüncede kişiyi yardım etme düşüncesine yönlendirir.

Evrimselcilere göre bu duygu hayvanlar dünyasında yoğun olarak yaşanmaktadır. Çünkü bu anlayışla hareket edildiğinde verdiğinden daha fazlasını alman mümkündür. Bir sırtlan sürüsünün elde edeceği yiyecek tek bir sırtlanın elde edeceği yiyecekte çok daha fazladır. Devâsa örümcek ağlarının tek bir örümcek tarafından örülmesi mümkün değildir. Balıklar birlikte yüzdüklerinde öndekinin oluşturduğu türbülansın yararlanarak daha az enerji sarf etmesi, yine uzun mesafeli uçan kuşların V şekli oluşturarak arkadakilerin daha az yorulması ve önde yorulanın arkadaki ile yer değiştirmesi karşılıklı özgeciliğin örneklerindedir.⁴¹

Dawkins'e göre bu yaklaşım insanların ticaretlerinin temelini oluşturmaktadır. Avcının mızrağa, demircinin (et alabilmek için) paraya ihtiyacı vardır. Arının nektara, çiçeklerin polen yaymaya ihtiyaçları vardır. Arı nektar yapamaz, çiçek polen yayamaz. Dolayısıyla çiçekler belli bir nektar karşılığında arılara polenlerinin taşırlar. Böylelikle karşılıklı menfaat gerçekleşmiş olur. Bal avcısı olan kuşlar kovanların yerini bulabilirler; ancak kovanların içerisine giremezler. Bal porsukları da kovanları açma imkânına sahiptir. Böylelikle her iki taraf da birbirinden faydalanmış olur.⁴²

⁴⁰ Stephen Jay Gould, *Darwin ve Sonrası: Doğa Tarihi Üzerine Düşünceler*, çev. Ceyhan Temürcü (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 322.

⁴¹ Dawkins, *The Selfish Gene*, 166.

⁴² Dawkins, *The Selfish Gene*, 216.

Dawkins, dindar insanları Tanrı'ya karşı riyakârlık ve dalkavuklukla itham etmektedir. Dindar insanlar bir davranışı iyi olduğu için değil Tanrı'dan mükâfat alma düşüncesiyle yaptıklarını eleştirmektedir. Ancak kendisi karşılıklı sırt kaşımının bir menfaat olma gerçeğini göz ardı etmektedir. Sırtını kaşındığı birey sırtını kaşındığı kişinin kendi sırtını kaşımadığı takdirde yine onun sırtını kaşımaya devam etmeyecektir. Dawkins'in iddiasının doğru olabilmesi için her iyilik yapılanın iyilik yapması ve aynı zamanda kimseye kötülük yapmaması gerekir. Ayrıca yaptığı iyiliklerin karşılığını alamayan insanları iyilik yapmaya devam ettirmek için bir isteklendirme kaybı oluşacaktır. Dolayısıyla böyle bir davranışın hem herkes tarafından benimsenmesi ve uygulanması zor hem de hem de bunu etik bir davranış olarak değerlendirilmesi sorunludur.

2.4. Grup Özgeciliği

Grup özgeciliği kazanılması ve sürdürülmesi en zor iyilik yapma şeklidir. Zira çoğu zaman iyilik yaptığımız ferdin size iyilik yapma şansı olmayabilir. Ya da iyiliğe ihtiyaç duyduğunuzda bir başkası size iyilik etmeyebilir. Dolayısı ile sizin yapmış olduğunuz iyiliğin karşılığını göremeyebilirsiniz.

Maymunlar dünyasında sıkça görülen parazitli fertlerin parazitlerinin grup tarafından temizlenmesi buna verilebilecek bir örnektir. Ancak daha önce parazitleri temizlenmiş olan maymunun ihtiyaç duyan başka bir maymuna yardım etmeyebilir. Bu anlayışın yaygınlaşması iyilik etme duygusunu zaafa uğratabilir.⁴³

Aynı şekilde boğulma tehlikesi geçiren bir kişiye yardım edilmesi gerekir. Siz yardım etmediğinizde boğulma tehlikesi %95 iken yardım ettiğinizde bu oran %50 olarak eşitlenebilir. Yani bu durumda tanıdığınız ya da hiç tanımadığınız bir insanı kurtarmaya çalışırken sizin de boğulma ihtimaliz %50 oranındadır. Şimdi bu durumda ben bunu kurtarırsam o da beni kurtarır ya da kurtarır mı türünden şeyleri düşünecek vaktiniz yoktur. Ya kendinizi düşünecek kurtarma eylemine girişmeyeceksiniz ya da her türlü riski göze alarak kurtarma eylemine girişeceksiniz.

44

İnsan davranışlarını (iyilikleri) genel itibariyle iki grupta toplayabiliriz. 1. Kişinin kendi yakın çevresine herhangi bir karşılık beklemeden yaptığı iyiliklerdir. Kişinin evlatlarına yaptığı iyilik bu nevidendir. 2. Çoğu zaman muhatabı belli olmayan iyiliklerdir. Yol kenarına yaptırılan bir çeşme bu neviden bir iyiliktir. Aristoteles, iyiliği şu şekilde tanımlamaktadır:

“İyi nedir? Acaba öteki şeylerin onun uğruna yapıldığı şey mi? Bu da tıpta sağlık, askerlikte utku, mimarlıkta ev, her birinde de bir başka şeydir, her eylem ve tercihte ise amaçtır; çünkü herkes öteki şeyleri onun için yapıyor. O halde bütün yapılanların bir amacı varsa, bu, yapılan iyi olur; amaçları daha çoksa, iyi bunlar olur. Böylece temellendirme döndü dolaştı aynı yere vardı; bu noktayı daha açık hale getirmeye

⁴³ Singer, *The Expanding Circle*, 19.

⁴⁴ Dawkins, *The Selfish Gene*, 89.

çalışalım: Amaçlar çok görüldüğünden, bunlardan da bazılarını bir başka şeyden ötürü tercih ettiğimizden — örneğin zenginliği, flütleri ve genellikle araçları, bunların hepsinin kendileri amaç olmadığı açık; oysa en iyi, kendisi amaç olan bir şey olarak görünüyor. Demek ki kendisi amaç olan yalnızca bir tek şey varsa, aradığımız bu olur, daha çok şey varsa, bunların arasında en çok kendisi amaç olanı. Kendisi için aranan, başka bir şey için arandanan; hiçbir zaman bir başka şey için tercih edilmeyen de, hem kendileri için hem de onun için tercih edilenlerden daha amaçtır diyoruz; hiçbir zaman bir başka şey için tercih edilmeyip, hep kendisi için tercih edilene ise sadece kendisi amaçtır diyoruz”⁴⁵

Aristoteles, iyilik kavramı ile amaç ve tercih edebilmeyi birlikte ele almaktadır. Zira salt iyilik kastiyle ve özgür bir iradeyle yapılmayan bir davranışı iyilik olarak değerlendirmemektedir.

Farabî ise insanda bulunan erdem yani iyilik etme duygusunun bir kısmının öğrenilme yoluyla gerçekleştiğini bir kısmının da doğuştan getirildiğini ifade etmektedir:

“ Tabii erdem in ne tarz bir nesne olduğunu incelenmelidir. Bu iradi erdemle aynı mıdır yoksa değil midir veya akılsız hayvanlarda bulunan niteliğin durumlarına benzer bir şekilde olduğunu mu söyleyecektir? Meselâ, aslanda yiğitliğin bulunması, tilkinin kurnazlığı, kurdun hileciliği, saksaganın hırsızlığı ve saire gibi havanlarda huylar bulunur. Çünkü her insanın doğuştan temayül edecek ruhunun öyle bir kuvveti vardır ki her hangi bir erdemi veya her hangi bir huyu elde etmeğe doğru hareket etmesi kendisine onun zıddı olanı yapmaktan, daha kolay gelmesi mümkündür. Gerçekten başka bir şeyi yapma zorunda kalmamak şartıyla, insan önce kendisine hareket etmesi daha kolay olan yönde hareket eder, mesela insan, eğer tehlikelere karşı geri çekilmekten çok, direnmek, onlara karşı koymağa doğuştan mütemayil ise bunun iradi bir alışkanlık olabilmesi için yeter sayı da tekrarlanması gerekir. Daha önce, o, buna benzer tabii bir melekeye sahiptir. Eğer her cüzi düşünme erdemleri ile beraber bulunan cüzi ahlakî erdemler de böyle ise, en yüksek düşünme erdemleri ile beraber bulunan en yüksek ahlaki erdemlerdeki durumun da böyle olması gerekir. Bu böyle ise, tabiaten en üstün düşünme kuvvetiyle beraber bulunan en yüksek erdemine benzer bir erdeme doğuştan temayüllü bazı insanların bulunması gerekir. Sonra diğer mertebeler buna göredir. Öyleyse rastgele her insan sanata, ahlaki erdeme ve düşünme erdemine büyük kuvvetle sahip olamayacaktır.”⁴⁶

Farabî'nin bu yaklaşımından çıkarılabilecek sonuç ta yine insanın sahip olduğu davranışların bir kısmının öğrenilme yoluyla bir kısmının da doğuştan getirildiği şeklindedir.

George Gaylord Simpson(1902-1984)'a göre kelimenin tam anlamıyla etik olan tek canlı organizma insandır. Hayvanlar dünyasında etik olarak kabul edilebilecek

⁴⁵ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 9.

⁴⁶ Farabî, Farabî'nin Üç Eseri/Tahsilu's Sa'ade, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 36.

anamlı bir davranış bulunmamaktadır. Simpson'a göre bir davranışın etik olarak tanımlanabilmesi için şu şartları taşıması gerekir:

“1. Alternatif davranış biçimlerini sergileyebilme imkânı olması gerekir. 2. Kişinin bu alternatifleri etik açıdan değerlendirebilme yeteneğinin olması gerekir. 3. Kişinin etik olarak iyi olduğunu düşündüğü şeyi seçmekte özgür olması. Dolayısı etik davranış, tamamen kişinin davranışlarının sonuçlarını önceden görebilme yeteneğine ve sonuçlarının sorumluluğunu bireysel olarak kabul etme isteğine dayanır.”⁴⁷

T. H. Huxley(1825-1895)'e göre doğal seçim bireyselliği ve bencilliği öne çıkarır. Bireyi kesinlikle özgeci yapmaz. En iyinin hayatta kaldığı bir ortamda bireyler birbirlerine yardım etmez. Grup adına yapılan yardımlaşma da aslında yine bireyin kendi menfaatini düşünmesinden başka bir şey değildir.⁴⁸

Şimdi sorulması gerek soru şudur: İyilik etme ya da yardımlaşma bir davranışın etik hüviyet kazabilmesi için yeterli midir? Yani ne niyetle yapılırsa yapılsın görünürde iyilik olarak görünen her davranış “etik” midir? Hayvanların hayatta kalabilme ve varlıklarını sürdürebilme adına yapmış oldukları davranışlar “etik” olarak değerlendirilebilir mi ya da insanların etik diye değerlendirdiği davranışların temelini oluşturabilir mi? Yaşam kaygısıyla yapılan bir davranış etik olarak değerlendirilebilir mi?

Etik davranış, sadece iyi bir davranışı yapıp yapmama arasında yapılan bir tercih değildir bilakis o, iyi ve kötü davranışı sergileyebilme imkânına sahip olmakla beraber kötülükten uzak durup iyiyi tercih edebilme halidir. Evrimciler açısından cevaplanması en zor noktalardan biri budur. Zira hayvanların kötülük yapabilecek iken ondan vazgeçtiğini gösteren bir örnek rastlanılmamaktadır. İyilik ya da kötülük çoğu zaman istenilerek ve kastedilerek yapılan bir davranıştır. Bir hayvan için iyiliği ya da kötülüğü tasarlamak söz konusu değildir. Buraya kadar hayvanlar dünyasından verilen örneklerin tamamı onların yaşamlarını devam ettirebilme adına yaptıkları faaliyetlerdir; daha erdemli olma adına yapılmış davranışlar değildir.

3. Evrim Etik'in Nedenini Açıklayabilir Mi?

Darwin'e kadar etik değerlerin kaynağı nedir sorusuna verilen cevap ağırlıklı olarak Tanrı idi. Aristoteles, Spinoza ve Kant gibi önemli filozoflara göre insan doğasına en uygun durum ahlaklı olmaktır. Bu da ancak Tanrısal bir kaynaktan gelen mesajla gerçekleşir.⁴⁹ Ancak Darwin, etik değerlerin kaynağının Tanrı olmadığını, etik diye nitelendirilen değerlerin hayvanlar dünyasında yaygın olarak bulunduğunu ve evrim geçiren insanlığın etik değerler konusunda da zaman içerisinde çevrenin ve şartların olgunlaştırması ile bugünkü halini aldığını iddia etti. Etik değerlerin türemiş

⁴⁷ George Gaylord Simpson, “Biology and Ethics”, *Biology and Man*, ed. George Gaylord Simpson, (New York: Harcourt, Brace and World, 1969), 130.

⁴⁸ Thomas Henry Huxley, *Evolution and Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 32.

⁴⁹ Ernst Mayr, *This Is Biology: The Science of the Living World* (Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1998), 248.

olduğunu savunan evrimci görüş düşüncesini doğal seçim ve genin bencilliği üzerine oturttuğu düşüncesinin yetersizliğini fark edince yeni bir ilke ortaya koydu. Bu ilke "Büyük mutluluk ilkesidir." Bu ilke içgüdüsel olarak yoktur; yaşanılarak öğrenilen bir ilkedir.⁵⁰

İnsanlar, hayatlarını tehlikeye attıklarında insanlığın mutluluk ve refahına katkıda buldukları için mutlu olurlar. Bu psikoloji toplumun bütün fertlerine yerleştiğinde bireyin yapmış olduğu iyilik toplumun genel yapısına sirayet edecek ve yeni bir mutluluk olarak bireyin kendisine dönecektir.⁵¹ Bireyin oluşturmuş olduğu bu sosyal içgüdü yardım etmenin vermiş olduğu haz ile daha geniş çevreye yayılacaktır. Nihayetinde zararlı düşünce ve inançlardan arınarak tüm insanlık ailesine sempati besler hale gelecektir.⁵² Aynı grup içerisinde tüm bireyler aynı davranışı sergilemeyebilir. Ancak dikkatle incelendiğinde görülecektir ki, kişilerin mantık gücü ve ileri görüşlülüğü arttıkça aynı seviyeye gelmektedirler. Geride kalanlar öndekilerin toplum tarafından taltif edildiklerini gördükçe onlarda da o noktaya gelme meyli uyanacaktır. Böylelikle davranışlar kalıtsal gelecektir.⁵³ Bir şeyin devamlılığını sağlaması, onun ortaya çıkması kadar önemlidir. Darwin'in evrim teorisinin bir ayağını değişim ve dönüşüm oluştururken diğer ayağını da doğal seçim prensibi oluşturmaktadır. Doğal seçim prensibi bir yandan iyi olanı hayatta tutarken diğer taraftan iyi olanın öğrenildiği ve sonraki kuşaklara aktarıldığı bir tecrübe olmaktadır.

Darwin ve takipçileri etik değerleri hayvanlar dünyasında gözlemledikleri yardımlaşma örnekleri üzerinden temellendirme yoluna gitmişleridir. Ancak etik değerler sadece iyilik ve yardımlaşma üzerine tanımlanabilir. Bu değerlerin bir de negatif yönleri vardır. Kötülük etmek, acı çektirmek, bilerek ve tasarlayarak yaşama son vermek gibi durumlar göz ardı edilmektedir. Hayvanların yapmış oldukları şey birey ya da grup halinde yaşama tutunabilme çabasıdır. İnsan açısından bakıldığında etik değerler daha bilinçli ve planlı olmayı gerektirir.

İyilik yapmak ve yardımlaşmanın kaynağının hayvanlar olduğunu varsayalım. Hayvanlar dünyasında avlanmanın dışında bir başka canlıya hele kendi hemcinsine zarar vermeme hali ortada iken insanoğlunun bu acımasızlığı ve hemcinsine bu kadar zarar vermesi ne ile izah edilebilir? Bu durumun hayvanlar dünyasında karşılığı yok iken insanlar dünyasında nasıl ortaya çıktığı izah gerektiren bir durumdur. Zira etik değerlerin temelinde bir evrilme söz konusu ise insanda planlı bir şekilde iyilik ve kötülük etme duygusunun olmaması gerekir. Çünkü bu duygunun ibtidai düzeyde dahi olsa hayvanlarda örneği görülmemektedir. Bu durum da göstermektedir ki insan davranışlarını hayvan davranışları üzerinde değerlendirmek doğru olmayacaktır. Ayrıca günümüzde bir yığın karmaşık sorunla karşı karşıyayız. Doğum kontrolü, kürtaj gibi konular evrim teorisini savunanların iddiaları doğrultusunda

⁵⁰ Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 123.

⁵¹ Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 124.

⁵² Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 129.

⁵³ Darwin, *İnsanın Türeyişi*, 187-190.

gerçekleşmemektedir. Örneğin yaşama tutunmaya çalışan bir cenin harici nedenlerle yaşam şansını kaybetmektedir. Yine aynı şekilde bir kız bir erkek ikiz cenin olduğunu varsayalım. Bu ceninlerden birinin yok edilmek gerektiğinde o ceninlerden iyi olan değil ebeveynin olmasını istediği cenin yaşama tutunabilecektir. Bu örnekler üzerinden hareket edildiğinde evrim teorisinin etik değerlerin nedenini açıklama konusunda yetersiz kaldığı görülecektir.

4. Birey Etik Değerleri Nasıl Kazanır?

Genetik biliminin ortaya çıkışı ve her geçen gün popülaritesini artırmasıyla beraber “Etik değerlerin doğuştan mı getirildiği yoksa sonradan mı kazanıldığı” konusu her zamankinden daha fazla tartışılmaya başlanmıştır. John Locke’un dile getirmiş olduğu yaklaşıma göre insan zihni boş bir levha (tabular rasa) olarak dünyaya gelmektedir.⁵⁴ Dolayısıyla bu yaklaşıma göre insan sahip olduğu bütün değerleri öğrenme yoluyla elde eder. David Hume’a göre etik değerler tamamen akıl tarafından yapılan davranışın iyi olarak algılanması ve toplum tarafından beğenilme dürtüsüyle ortaya çıkmış değerlerdir.⁵⁵

Richard Dawkins, küçük yaşta çocuklara birtakım davranışların Tanrı tarafından iyi ya da kötü diye tanıtılmasının yanlış bir davranış olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Dindar insanların bir davranışın iyi mi kötü mü diye düşünmelerine gerek yoktur. Tanrı onun adına kara vermiştir. Ona da o eylemi yapmak ya da yapmamak düşer. Dindar insanlar çoğu zaman içsel sezgilerine aykırı hareket ederler. Bu da onları ikircikli hale getirir.⁵⁷ Dawkins’e göre çocukların dinî bir gelenek içerisinde büyümeleri onlar açısından büyük bir talihsizliktir. Aktarılan şeyler doğru ise bir sorun yoktur, eğer yanlış ve etik dışı ise bu çocuklar bugün öğrendiklerini yarın kendi çocuklarına aktaracaklar ve bu yanlışlar nesiller boyu yapılmaya devam edecektir.⁵⁸

Davranışçılar, insan zihninin boş bir levha gibi olduğunu ve sonradan şekillendiğini kanıtlamak için farklı kanıtlar ortaya koymaktadırlar. Bunlar: 1. Farklı coğrafyalarda etnik grupların birbirinden bağımsız ve çeşitli etik değerler sahibi olması; 2. Politik değişimler ve ekonomik çöküşler sonrası etik değerlerin yok olması ya da zayıflaması; 3. Zayıf insanlara karşı takınılan acımasızca tavır; 4. Savaşlarda her toplumun kendi inanç ve hâkimiyet duygusunu diğerine kabul ettirmek için yapılan toplu katliamlar; 5. Çocukluk döneminde anne ve babasından mahrum kalması ve

⁵⁴ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 1996), 63.

⁵⁵ David Hume, *A Treatise of Human Nature: A Critical Edition*, ed. David Fate Norton - Mary J. Norton (Oxford : New York: Clarendon Press, 2007), 367.

⁵⁶ Richard Dawkins, *Bir Şeytan'ın Papazı*, çev. Tunç Tuncay Bilgin (İstanbul: Kuzey Yayınları, 2008), 342.

⁵⁷ Dawkins, *Bir Şeytan'ın Papazı*, 343.

⁵⁸ Dawkins, *Bir Şeytan'ın Papazı*, 345.

çeşitli olumsuz davranışlara maruz kalması sonucu kişiliğinin bozulması gibi durumlar etik değerlerin doğuştan getirilmediğini göstermektedir.⁵⁹

Ancak son yıllarda yapılan genetik çalışmalar göstermektedir ki, bireylerin sahip olduğu etik değerlerin bir kısmının doğuştan gelen eğilimler sonucu şekillendiği, bir kısmını ise sonradan öğrenildiği şeklindedir.⁶⁰ Davranışçıların iddialarının geçerlilik kazabilmesi için etik değer ya da değerlerin öğretildiği herhangi bir toplumda o toplumu oluşturan bütün fertlerin aynı düzeyde etik değerlere sahip olması ve onları sonraki kuşaklara aktarmak için arzulu olması gerekir. Aynı zamanda bir anne-baba çocuklarına etik değerlerini aktarır fakat bunların geri dönütleri farklı farklı olur. Bu da etik değerlerin kazanılması ve sonraki kuşaklara aktarılmasının genetik kodlarla alakalı olduğunu göstermektedir.⁶¹

Hayvanların yapmış olduğu davranışlar etik değer olarak kabul edilmediği gibi çocuklarında yapmış oldukları davranışlar etik olarak değerlendirilemez. Çünkü etik değer bir bilinç gerektirmektedir. Çocuklar, bir dönem herhangi bir etik kaygı olmaksızın hareket ederken belirli bir yaştan itibaren gerek ailenin gerekse çevrenin olumlu ya da olumsuz (onama ya da kınama) bir şekilde yönlendirmesi sonucu davranışlarını bilinçli bir şekilde yapmaya başlar. Davranışların uygulama safhasına geçirilmesinde öğrenmenin payının büyük olduğu izah gerektirmeyecek kadar açıktır. Öğrenme olayının hayvanlarda da olduğu bilinen bir gerçektir. Hayvanlar öğrenmiş olduğu davranışlarını etik kaygıyla yapmazlar. Davranışların etik boyutunu algılayacak bir mekanizma yalnızca insanda olduğu düşünüldüğünde etik değerlerin kuşaklararası aktarımında genetiğin önemi daha da büyük bir anlam kazanmaktadır.

5. Etik Değerlerin Nesneliliği

Etik değerlerin Tanrı ile ilişkilendirilmesiyle alakalı yapılan tartışmaların en önemli ayağını etik değerlerin nesneliliği oluşturmaktadır.⁶² Zira dünya üzerinde çeşitli dinler ve kültürlere mensup milyarlarca insan yaşamaktadır. Bunlar, etik değerlerin algılanması ve yaşanması açısından bazı konularda farklılık arz etse de dünya genelinde iyi ya da kötü olarak kabul edilen etik değerler vardır. Buradaki kilit soru şudur: Birçok noktada birbirini yok etmeye çalışan insanlar nasıl oldu da bu etik değerlerle alakalı olarak genel bir kaniya sahip oldu?

⁵⁹ Mayr, *This Is Biology*, 260.

⁶⁰ Mehmet Zeki Göksu & Hasan Hüseyin Selvi, "İmam Hatip Ortaokulu ve Diğer Devlet Ortaokulu Öğrencilerinin Gözüyle Adil Olma ve Estetik Değerleri" (X. Uluslararası Eğitim Denetimi Kongresi, Antalya, 2018), 280.

⁶¹ Mayr, *This Is Biology*, 261.

⁶² Avrum Stroll, *Etik Kuramları*, çev. Mehmet Türkeri (Ankara: Lotus Yayınevi, 2013), 161.

Tanrı'nın varlığını ispatlama adına dile getirilen yöntemlere sert eleştiriler yönelten Immanuel Kant (1724-1804) Tanrı'nın varlığını ispatlama adına ortaya konulması gereken yegâne yöntemin ahlak delili olduğunu ifade etmektedir. Kant, akla vermiş olduğu aşırı değerden dolayı hem etik değerlerin otonomluğunu koruma hem de bu değerlerin Tanrı ile ilişkisinin zorunluluğunu göstermeye çalışmaktadır.

Kant'a göre bu hayatta "iyi niyet" ten başka iyi olarak değerlendirilebilecek bir şey yoktur. İnsanın gayesi de "en yüksek iyi" ye kavuşmaktır.⁶³ Herhangi bir ferdin kendi çabası ile bu en yüksek iyi noktasına ulaşması mümkün değildir. En yüksek iyinin ruhun ölümsüzlüğü ve Tanrı'nı varlığı ile ilişkilendirilmesi zorunludur. Kant, "*Pratik Aklın Eleştirisi*" adlı eserinde şöyle bir denklem kurmaktadır:

"İnsan mutlu olmayı hak eden bir varlıktır. Fakat insanın akli melekeleri evrende olup bitenleri tüm incelikleri ile kavrayabilecek mahiyette değildir.⁶⁴ Bu durumda insanın dış dünya olup bitenlerle kendi etik değerlerini oluşturması açısından belirleyici bir güce ihtiyacı vardır. Ancak bizim yapımızda en yüksek iyiye gitmek isteyen bir "postulat" vardır. O halde bu "postulat"ı bizim bünyemize yerleştiren bir güç olmalıdır. Bu güç elbette ki "Tanrı'dır."⁶⁵

Etik değerlerin Tanrısal kaynaktan çıkışını reddeden evrimcilerin yüzleştikleri şöyle bir sorun vardır: Genel etik kuralları Tanrısal değil ise o zaman birey olarak her bir fert toplumun dayattığı etik değerlere karşı çıkabilir ve nihayetinde kendi etik değerlerini oluşturabilir. Burada cevaplanması gereken soru şudur: Küçük veya büyük fark etmeksizin toplumsal onaydan geçmeyen bir anlayış etik değer hüviyetinin kazanabilir mi? Bu soruya verilen cevap evet olursa o zaman uyulması gereken herhangi bir etik değerlerden bahsedilemez. Her ne kadar Kai Nielsen, etik değerlerin kaynağı toplumsal mutluluk ve menfaat olduğunu dolayısıyla herhangi bir Tanrısal yönlendirmeye ihtiyaç yoktur yaklaşımında bulunmuş olsa da⁶⁶ Jean Paul Sartre (1905-1980), bu noktadaki açmazı fark etmiş ve Tanrı yoksa hiç kimsenin bir başkasına bir etik değer dikte etmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Yani Tanrı yoksa hiçbir kurala uymak zorunda değilsiniz.⁶⁷ Yok, eğer cevap hayır olursa o zaman genel geçer etik değerlerin Tanrısal kaynaklı oluşu kaçınılmaz olacaktır.

SONUÇ

Etik değer'in ne olduğu, kaynağı ve değerlendirme şekli kadim zamandan günümüze tartışıla gelmiştir. Tarih boyunca Tanrı temelli etik anlayışın sesi daha sistemli ve daha gür çıkmıştır. XVII. yüzyıla kadar daha bireysel ve daha düşük bir tonda ses çıkararak Tanrı karşıtı etik değer savunucuları bu yüzyılda ortaya konan

⁶³ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, çev. Werner S. Pluhar (Cambridge: Hackett Pub. Co, 1996), 735.

⁶⁴ Kant, *Critique of Practical Reason*, 158.

⁶⁵ Immanuel Kant - Werner S. Pluhar, *Critique of Practical Reason* (Indianapolis: Hackett Pub. Co, 2002), 159.

⁶⁶ Nielsen, *God and the Grounding of Morality*, 2.

⁶⁷ Nielsen, *God and the Grounding of Morality*, 2.

düşünceler sayesinde daha gür ve daha sistemli bir şekilde düşüncelerini ifade etmeye başladılar.

Evrım teorisiyle beraber ortaya atılan yeni etik anlayış, etik değerlerin yaşanan tecrübelerden ve yaşama tutunabilme kaygısından kaynaklandığını iddia etti. Buna göre etik değer, bireyin ya bizzat kendisi ya da karşılıklı olarak menfaat ve daha iyi bir yaşam için oluşturulmuş bir sözleşme gibidir. Bu da uzun zamanlarda meydana gelmiş bir tecrübe birikimidir. Dolayısıyla etik değerler için Tanrısal bir kaynak aramaya gerek yoktur.

Yaşam, evrimcilerin iddia ettiği gibi basit bir düzeyde yaşanmamaktadır. İnsan, acılar, sevinçler gelecekte ümit, geçmişten kaygılar duymaktadır. Yanı başındaki insanın sevinç ve üzüntüsü ile ilgilendiği gibi hiç tanımadığı insanların sevinç ve üzüntüleri ile de ilgilenmektedir. Hayvanlar dünyasında hiç görmediği şekliyle bilinçli ve planlı iyilik ve kötülükler yapabilmektedir. Bu da göstermektedir ki insan yaşamı hayvansal bir tecrübenin devamı değildir. Ayrıca insanın davranışlarını öğrenerek gerçekleştirmesi o davranışların etik boyutunun olmadığı anlamına gelmez. Çünkü insanlarda hayvanlarda olmayan bir bilinç söz konusudur. Bu bilinç te herhangi bir öğrenme ve çabanın neticesinde elde edilmiş değildir.

Sonuç itibarıyla etik değer karşılıklı menfaat ve yaşama tutunma kaygısıyla açıklanamayacak kadar geniş bir kapsama sahiptir. Etik değerler tüm insanlığı ilgilendiren ilkeler bütünüdür. Bu ilkeler de Tanrı düşüncesiyle ilişkilendirilmediği sürece nihai bir sonuca varılamayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akdağ, Özcan. *Tanrı ve Kötülük*. Ankara: Elis Yayınları, 2016.
- Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: Ayraç Yayınları, 1997.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2007.
- Borchert, Donald M. (ed.). *Encyclopedia of Philosophy*. Detroit: Thomson Gale/Macmillan Reference USA, 2nd ed., 2006.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 3. Basım, 1999.
- Darwin, Charles. *İnsanın Türeyişi*. çev. Orhan Tuncay. İstanbul: Gün Yayıncılık, 2002.
- Dawkins, Richard. *Bir Şeytan'ın Papazı*. ed. Latha Menon. çev. Tunç Tuncay Bilgin. İstanbul: Kuzey Yayınları, 2008.
- Dawkins, Richard. *The God Delusion*. London: Bantam Press, 2006.
- Dawkins, Richard. *The Selfish Gene*. Oxford ; New York: Oxford University Press, 30th anniversary ed., 2006.
- Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâturîdî. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İsam Yayınları, 2012.

- Farabî. *Farabî'nin Üç Eseri/Tahsilu's Sa'ade*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Fredeich Tennant. *Philosophical Theology*. New York: Cambridge University Press, 1928.
- Gazali. *İhya-i Ulum'id Din*. çev. Ali Arslan. İstanbul: Arslan Yayınları, 1993.
- Gould, Stephen Jay. *Darwin Ve Sonrası: Doğa Tarihi Üzerine Düşünceler*. çev. Ceyhan Temürcü. İstanbul: Say Yayınları, 2013.
- Göksu, Mehmet Zeki - Selvi, Hasan Hüseyin. "İmam Hatip Ortaokulu ve Diğer Devlet Ortaokulu Öğrencilerinin Gözüyle Adil Olma ve Estetik Değerleri". Antalya, 2018.
- Hume, David. *A Treatise of Human Nature: A Critical Edition*. ed. David Fate Norton - Mary J. Norton. Oxford : New York: Clarendon Press ; Oxford University Press, 2007.
- Hume, David. *İnsanın Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev. Ergün Baylan. Ankara: BilgeSu, 2009.
- Huxley, Thomas Henry. *Evolution and Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511703522>
- Kant, Immanuel. *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*. çev. İoanna Kuçuradi. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1995.
- Kant, Immanuel. *Arı Usun Eleştirisi*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: Idea Yay, 2008.
- Kant, Immanuel. *Critique of Practical Reason*. çev. Mary J. Gregor. Cambridge: Cambridge University Press, Revised Edition., 2015.
- Kant, Immanuel. *Critique of Pure Reason*. çev. Werner S. Pluhar. Cambridge: Hackett Pub. Co, 1996.
- Kant, Immanuel - Pluhar, Werner S. *Critique of Practical Reason*. Indianapolis: Hackett Pub. Co, 2002.
- Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. çev. Vehbi Hacıkadiroğlu. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1996.
- Mayr, Ernst. *This Is Biology: The Science of the Living World*. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard Univ. Press, 6. pr., 1998.
- Nielsen, Kai. *God and the Grounding of Morality*. Ottawa: University of Ottawa Press, 1991.
- Özturan, Hümeýra. *Ethostan Ahlaka*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Reçber, M. Sait. "Tanrı ve Ahlak Doğrulann Zorunluluğu". *AÜİFD XLIV/1* (2003), 154.
- Russell, Bertrand. *Why I Am Not a Christian: And Other Essays on Religion and Related Subjects*. New York: Cambridge University Press, 2005.

Simpson, George Gaylord. "Biology and Ethics". *Biology and Man*, ed. George Gaylord Simpson,. New York: Harcourt, Brace and World, 1969.

Singer, Peter. *The Expanding Circle*.. Oxford: Princeton University Press, 2011.

Stroll, Avrum. *Etik Kuramları*. çev. Mehmet Türkeri. Ankara: Lotus Yayınevi, 2013.

Swinburne, Richard. *The Existence of God*. Oxford : New York: Clarendon Press ; Oxford University Press, 2nd ed., 2004.

Torun, Tuğba. *Evrımcı Ahlâk Felsefesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, Doktora, 2013.

Ülken, Hilmi Ziya. *Ahlâk*. İstanbul: Ülken yayınları, 2. baskı.

Yaran, Cafer Sadık. *Ahlak ve Etik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016.